

DOI: 10.30546/2309-1347.2024.1310

H Ü Q U Q L A W

UOT: 34. 342. 324.4; 342.5

EMİN QULİYEV

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq kafedrasının dosent əvəzi,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru**

e-mail: gulyev.emin.r@gmail.com

POST-MÜNAQIŞƏ BƏRPA VƏ YENİDƏNQURMA FƏALİYYƏTİNİN NORMATİV-HÜQUQİ ƏSASLARININ FORMALAŞMASINA DAİR DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

İkinci Qababağ müharibəsi (44 günlük müharibə) nəticəsində Azərbaycan Ordusunun ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunması istiqamətində həlledici zəfərlər qazanması, tarixi qələbələr əldə etməsi ilə torpaqlarımızın işğaldan azad olunması zəruri olaraq həmin ərazilərin tezliklə bərpası, yenidən qurulması, məcburi köçkünlərin öz yurdlarında məskunlaşdırılması, Ermənistan Respublikası ilə sərhədlərin delimitasiyası, demarkasiyası məsələlərinin qəti olaraq həlli, perspektivdə Qarabağın erməni əhalisinin ölkəmizin siyasi-hüquq sistemlərinin əhatəsi hüduklarına yenidən qayıtması problemlərini gündəmə gətirmişdir. Bütün bunlar isə olduqca mürəkkəb, çoxcəhətli olan ərazilərin rekonstruksiya, reinteqrasiyası, sülh quruculuğu anlayışlarının təhlilini zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaxın vaxtlardək işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası, yenidən qurulması və onunla bağlı kompleks problemlərin həllinə həsr olunmuş tədqiqatlar aparılsa da, onlar daha çox fraqmentar səciyyə daşımış, həm də problemin maliyyə-iqtisadi, təşkilati-texniki, yaxud infrastruktur, mənəvi-psixoloji aspektlərinin həllini nəzərdə tuturdu. Halbuki, müasir dövrdə Azərbaycan Respubli-

kasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa işlərinə başlanılması, bununla bağlı qanunvericilik aktlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən müvafiq fərmanların, sərəncamların qəbul edilməsi bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi ərazilərin rekonstruksiyası probleminə kompleks yanaşmanı, o cümlədən onun hüquqi problemlərinə diqqətin artırılmasını tələb edir. Bu təkcə ölkəmizin real ictimai-siyasi, iqtisadi, maliyyə şəraitinin nəzərə alınması ilə müvafiq tədbirlər paketinin hazırlanmasını, qəbul edilməsini deyil, müvafiq sahədə aparıcı demokratik dövlətlərin uyğun təcrübəsinin öyrənilməsi və mənimsənilməsini də nəzərdə tutur.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif səviyyəli hərbi münaqişələr, müharibələrdən sonra zəruri olaraq gələn post-münaqişə dövrü müəyyən proses olaraq nəzərdən keçirilir və bu mövqe artıq hamı tərəfindən qəbul edilmiş sayıla bilər. Bu isə o deməkdir ki, onun normativ-hüquqi bazası, faktiki əsasları, həyata keçirilməsi subyektləri və obyektləri, müəyyən tədbirlər kompleksindən ibarət olan mərhələləri, hüquqi və faktiki nəticələri fərqləndirilməlidir [19, s. 10-11]. Bu prosesin tərkib elementlərinin təhlili, elmi araşdırılması post-

münaqişə dövrünün bərpası, yenidənqurması anlayışlarının müxtəlif aspektlərinin, ilk növbədə də hüquqi tərəflərinin daha dərindən dərk olunmasına şərait yaradacaqdır.

Lakin post-münaqişə dövrü mücərrəd bir anlayış olmaqla yanaşı konkret ictimai şəraitdə baş verir, konkret dövlətlərin, cəmiyyətin müxtəlif siyasi subyektlərinin cari fəaliyyətində təcəssüm edir. Digər ictimai hadisələrdə olduğu kimi burada da, ümumi anlayışın daha dərindən öyrənilməsi, onun real ictimai modellərinin müxtəlif tərəflərinin təhlili və ümumiləşdirilməsinə əsaslanır. Beləliklə, bu günədək dünyanın müxtəlif yerlərində baş vermiş silahlı münaqişələrin nəticəsi olaraq bərpa və yenidənqurma proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin konkret təhlili zərurəti meydana gəlmişdir. Belə bir təhlil əsasında dünya dövlətlərinin post-münaqişə bərpa və yenidənqurma proseslərinin müxtəlif modellər üzrə təsnifatı və onların əsas xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması mümkün olacaqdır.

Müharibədən sonrakı bərpa və rekonstruksiya fəaliyyətinə bu və ya digər formada bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində rast gəlinirsə də, onun hüquqla nizamlanan mütəşəkkil və çoxmərhələli tədbirlər kompleksi olaraq tam formalaşması XIX əsrin ortalarına aid edilə bilər. Buna görə də məhz həmin dövrdən başlayaraq dünya dövlətlərinin müvafiq təcrübəsinin təhlili və ümumiləşdirilməsi mümkün ola bilər.

İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, post-münaqişə bərpa və yenidənqurma prosesinin başlanması və başa çatmasını bildirən faktiki və hüquqi əsaslar fərqləndirilə bilər. İstənilən müharibədən, silahlı münaqişədən sonra bərpa və yenidənqurma dövrünün başlanması bir qayda olaraq, müharibənin, yaxud istənilən digər silahlı münaqişənin başa çatmasını rəsmiləşdirən hüquqi aktlarda ifadə olunur. Məsələn, ABŞ tarixində Vətəndaş Müharibəsinin (1861-1865) başa çatmasından dərhal sonra geniş miqyas almış və elmi ədəbiyyatda

“Cənubun yenidən qurulması” adlandırılan prosesin başlanğıc nöqtəsi adətən cəbhə boyu Konfederasiya ordusunun ayrı-ayrı bölmələri komandanlığının kapitulyasiya aktını qəbul etmələri ilə əlaqələndirilir [7, s. 25]. Yəni cənub ştatlarının müharibədən sonrakı yenidən qurulması siyasəti, Konfederasiya ordusu bölmələrinin rəsmən silahlı müqaviməti başa çatdırması və cənub ştatlarının tamamilə federal ordu tərəfindən işğal olunduqdan sonra həyata keçirildi. Lakin müharibənin gedişatından asılı olaraq bu və ya digər cənub ştatında onun faktiki olaraq başlanması anı digərlərindən fərqli ola bilərdi. Məsələn, hələ müharibənin qələbə ilə başa çatmasını gözləmədən ABŞ prezidenti A. Linkoln bir neçə cənub ştatında - Tennesi, Arkanzas və Luizianada «Yenidənqurma hökumətinin» qurulmasına, Cənubi Karolinada isə keçmiş qullara torpaq payının verilməsinə dair qərarlar qəbul etmişdir. Buna görə də qeyd olunur ki, yenidənqurma müxtəlif cənub ştatlarında müxtəlif vaxtlarda başlamış, lakin demək olar ki, onların hamısında eyni vaxtda 1877-ci ildə Respublikaçılarla Demokratlar arasında əldə olunmuş kompromis nəticəsində başa çatmışdır [7, s.30].

Bundan fərqli olaraq, artıq Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrlərdə müharibənin başa çatması və post-münaqişə prosesinin başlanması artıq “mərkəzləşdirilmiş” qaydada, ölkənin bütün silahlı qüvvələrinin hər yerdə və eyni vaxtda döyüşləri dayandırdığını bildirən vahid hüquqi sənədlə rəsmiləşdirilməyə başlandı. Bununla bağlı, İkinci Dünya Müharibəsində məğlub olmuş Almanıyanın və Yaponiyanın kapitulyasiyası və bundan sonrakı post-müharibə bərpası dövrlərini göstərmək olar. XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş vətəndaş müharibələri, etnik-dini münaqişələr zəminində alovlanan dövlətlərarası silahlı münaqişələr şəraitində qalib və məğlub tərəfin müəyyənləşdirilmədiyi, yaxud müəyyənləşdirilməsinin məqsədəuyğun olmadığı bir şəraitdə müharibə və münaqişələrin “qızğın” fazasının

baş çatdığını göstərən əsas hüquqi sənəd xüsusi müqavilə, razılaşma formasında rəsmiləşdirilir. Misal kimi, Bosniya müharibəsində tərəflər arasında davamlı atəşkəs rejimini və tədricən post-münaqişə rekonstruksiyası prosesinin başlanğıcı olan 1995-ci il Deyton Razılaşmasını göstərmək olar.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, post-münaqişə rekonstruksiyasının planlaşdırılması və həyata keçirilməsinin konkret hüquqi sənədlə əlaqələndirilməsi şərti xarakter daşıyır. Çünki yenidənqurma və bərpa işləri hələ müharibə rəsmən başa çatmamış da başlanıla bilər. Məsələn, ABŞ Vətəndaş Müharibəsi dövründə Prezident A. Linkolnun qəbul etdiyi aktlarla Konfederasiya qüvvələrindən azad edilmiş ərazilərdə qulların sərbəst buraxılması və sonralar digər cənub ştatlarını da əhatə edəcək tədbirlər kompleksi artıq həyata keçirilməyə başlanmışdır [1, s.181-84]. Eyni qaydada, İkinci Dünya Müharibəsinin gedişatı boyu Müttəfiq dövlətlər Almaniyaya və Yaponiyaya silahlı qüvvələrindən silah gücünə götürdükləri ərazilərdə bərpa və yenidənqurma işlərinin müəyyən hissəsini artıq görməyə başladılar və bu işlərin bir qismi (məsələn, hərbi canilərin tutulub mühakimə edilməsi, yerli hakimiyyət orqanları nümayəndələrinin işğalçı ordunun nümayəndələri ilə əvəzlənməsi, əhalinin sadə məişət və təsərrüfat tələbatlarının ödənilməsinə köməklik göstərilməsi kimi tədbirlər) sonralar geniş miqyasda Almaniyanın və onun Avropadakı müttəfiqlərinin ərazilərində davam etdirildi.

Digər tərəfdən, maraq doğuran məsələlərdən biri təcrübədə “post-münaqişə dövrünün bərpası” anlayışının “müharibənin başa çatması” və “müharibə vəziyyətinin başa çatması” anlayışları ilə qarşılıqlı nisbəti məsələsidir. Dünya dövlətlərinin bu günədək formalaşmış təcrübəsində müharibə vəziyyəti iki dövlətin, qrup dövlətin öz aralarında və ya bir dövlət daxilindəki siyasi qüvvələrin (vətəndaş müharibəsi) bir-biri ilə müharibə etdiyi zamanı əhatə edən dövrdür. Bir qayda olaraq, müharibə

vəziyyəti ali dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən elan edildiyi andan və ya faktiki olaraq hərbi əməliyyatların başladığı andan yaranır. Bunlar dövlətlərin, müəyyən ərazilərin, bölgələrin və yerli icmaların xüsusi fors-major hal olaraq müharibənin baş verməsi ilə bağlı xüsusi yaşayış şəraitidir. Bu şərait müharibə iştirakçıları, onların hakimiyyəti altında olan, yaxud tərəfində çıxış edən şəxslər üçün xüsusi hüquqi nəticələr doğurmaqdadır. Adətən müharibə vəziyyəti döyüş əməliyyatlarının başa çatmasından bir müddət sonra müharibə edən tərəflər arasında sülh müqaviləsinin bağlanması ilə aradan qalxır.

İdeal vəziyyətdə post-müharibə dövrü, müharibə vəziyyətinin yekun mərhələsi olmaqla müvafiq sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatmalıdır. Məsələn, Yaponiya İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda 2 sentyabr 1945-ci ildə Yaponiya İmperiyasının təslim olmasından 28 aprel 1952-ci ildə San-Fransisko müqaviləsinin qüvvəyə minməsinə qədər İkinci Dünya Müharibəsinin qalib müttəfiqləri tərəfindən işğal edilmiş və idarə olunmuşdur. Başqa sözlə, Yaponiyanın yenidən qurulması mərhələsi onun ABŞ ilə müharibə vəziyyətinin aradan qaldırılması ilə eyni vaxtda, yəni 1951-ci il San-Fransisko Müqaviləsinin 1-ci maddəsi ilə aradan qaldırıldı [13]. Lakin, İkinci Dünya Müharibəsinin digər məğlub dövləti Almaniyaya və müəyyən siyasi səbəblərə görə sülh müqaviləsinə bağlamaq mümkün olmadı və burada müharibədən sonrakı rekonstruksiya dövrü 1949-cu ildə iki Alman dövlətinin – Almaniyaya Federativ Respublikasının və Almaniyaya Demokratik Respublikasının konstitusiyalarının qəbulu ilə faktiki olaraq başa çatmış oldu. Sülh müqaviləsi isə ondan təxminən 50 il sonra – 12 sentyabr 1990-cı ildə imzalandı [15].

Ölkə daxilində qızıışan hərbi münaqişə şəraitində isə müharibə vəziyyətinin tam olaraq aradan qaldırılması müharibənin nəticələrini əks etdirən Konstitusiyanın qəbul edilməsi, yaxud separatist çıxışların dəf edilməsi

nəticəsində müvafiq ərazilərin yenidən dövlətin tərkibinə tamhüquqlu üzv olaraq qəbul edilməsi çıxış edəcəkdir.

Beləliklə, müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma fəaliyyətinin məhz bir proses olaraq müəyyən başlanğıc və yekun nöqtələrinin olduğunu qəbul etsək də, dünya təcrübəsində onlar tam dəqiqliyi ilə müəyyən olunmadığını da qeyd etmək lazımdır.

Post-müharibə rekonstruksiyası prosesini bilavasitə nizamlayan normativ hüquqi bazaya gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda baş vermiş müxtəlif xarakterli hərbi münaqişələrdən sonrakı bərpa prosesinə dair təcrübənin ümumiləşdirilməsi bizə aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir.

XIX əsrin ortalarında ABŞ Vətəndaş müharibəsindən sonra qəlib çıxmış tərəfin – Federal Hökumətin hələ müharibənin qızgın vaxtlarında irəli sürdüyü cənub ştatlarının separatizminin dəf edilməsi, bütün Birləşmiş Ştatlar boyunca vahid konstitusiya qaydasını bərqərar etmək kimi rəsmi, konstitution məram və məqsədlərinə uyğun gəlirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubun yenidən qurulması prosesi sanballı milli konstitution-hüquqi bazaya malik olmuşdu. Onun əsasında ABŞ Konstitusiyası ilə yanaşı, Konqresin və Prezidentin müxtəlif vaxtlarda qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlar, habelə ABŞ Ali Məhkəməsinin təcrübəsi dayanmışdı. Bu sırada 1863-cü il yanvarın 1-də Kölələrin Azad edilməsi haqqında Bəyannamənin qəbulunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Həmçinin Cənubun yenidən qurulması dövründə qəbul edilmiş federal Konstitusiyaya üç düzəliş bütün ölkəni əhatə etməklə yanaşı, ilk növbədə cənub ştatlarındakı yenidənqurma işinə də təsir göstərmiş oldu [1, s. 181-186].

XX əsrin əvvəllərindən, daha doğrusu Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Versal-Vaşinqton sisteminin qurulmasından başlayaraq istənilən dövlətlərarası hərbi münaqişələrdə post-müharibə dövrünün bərpası prosesi çoxlu sayda müxtəlif səviyyəli beynəlxalq müqavilə

və razılaşmalara əsaslanır. Həmin razılaşmalar, postmüharibə dövrünün dövlətlərarası münasibətlər sisteminin təməlini müəyyən etməklə yanaşı, müharibədə məğlub olmuş dövlətlərin hüquqi sisteminin əsaslarının yaradılmasına da təkan vermişdir. Məsələn, Almaniyanın İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı aqibətinə, anti-Hitler koalisiyası dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər onun post müharibə rekonstruksiya prosesinin hüquqi əsasını da təşkil etmişdir. Həmin sənədlər sırasına ABŞ Prezidenti Franklin Ruzvelt və Böyük Britaniyanın Baş naziri Uinston Çörçill tərəfindən elan olunmuş 4 avqust 1941-ci il tarixli Atlantik Xartiya, Tehran Konfransında (28 noyabr -1 dekabr 1943-cü il) ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ arasında əldə olunmuş razılaşma, Almaniya ərazisində 3 işğal zonasının yaradılması haqqında 12 sentyabr 1944-cü il tarixli London protokolu, Avropada yeni sərhədləri müəyyən etmiş və Almaniyanın 4 işğal zonasına bölünməsinə qət etmiş Yalta konfransında (4 fevral – 11 fevral 1945-ci il) və Potsdam konfransında (17 iyul – 2 avqust 1945-ci il) əldə olunmuş razılaşmalar və nəhayət, dörd müttəfiq dövlətin nümayəndələri tərəfindən 5 iyun 1945-ci il tarixdə imzalanmış Almaniyanın məğlubiyyəti haqqında Berlin Bəyannaməsi aid edilə bilər [2, s. 1224-1225], [4], [5], [9], [11].

Sonuncu akt məhz Almaniyanın post-müharibə dövrü rekonstruksiyasının normativ əsası olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada yekun hüquqi fakt olaraq Almaniyanın məğlubiyyəti elan olunur və burada ali hakimiyyətin dörd müttəfiq dövlətin hökumətləri tərəfindən həyata keçiriləcəyi göstərilir. Bəyannamədə qeyd olunurdu ki, Almaniya elə bir mərkəzi hakimiyyət və ya hökumət yoxdur ki, qayda-qanunun təmin olunması, ölkənin idarə olunması və qalib dövlətlərin tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olsun. Bu səbəbdən qalib dövlətlərin – ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransanın hökumətləri rəsmən 31 dekabr 1937-ci il tarixinə

olan sərhədi hüduqlarında Almaniya ərazisi üzərində ali hakimiyyət funksiyalarını öz üzərinə götürdülər. Onlar bu vaxtadək Almaniyanın hökumətində, silahlı qüvvələrinin ali komandanlığında, istənilən vilayət, bələdiyyə və ya yerli hökumətlərin hakimiyyət orqanlarında olan səlahiyyətləri müstəsna olaraq həyata keçirməli idilər.

Həmin akta yerli əhalinin gündəlik həyatı, habelə müharibənin başa çatması ilə əlaqədar qəbul edilmiş normativ sənədlərin icrası üzərində nəzarət mexanizmi və Almaniyanın işğal zonalarının (şərq işğal zonası – sovet hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; şimal-qərb işğal zonası – Britaniya hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; cənub-qərb işğal zonası – ABŞ hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; qərb işğal zonası – Fransa hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında), Berlin şəhərinin isə müvafiq olaraq işğal sektorlarının sərhədləri müəyyən edilmişdir. Lakin eyni zamanda, elan olunurdu ki, Bəyannamədə sadalanan siyasi-hüquqi tədbirlər Almaniyanın ilhaqı kimi dəyərləndirilə bilməz, zira Almaniyanın yekun sərhədləri və onun hüquqi vəziyyəti qəti olaraq sülh müqaviləsinin imzalanması ilə təsdiq olunmalı idi [17].

Göstərilən beynəlxalq-hüquqi sənədlər həm müharibədən sonrakı Almaniyanın idarə olunması sistemini, həm də müvəqqəti idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti istiqamətlərini, onların qəbul etdiyi aktların hüquqi qüvvəsini müəyyənləşdirmiş oldu. Belə ki, müharibədən sonra 14 noyabr 1944-cü il tarixli razılaşma və Potsdam razılaşmalarına əsasən Almaniyanın ali hakimiyyəti 4 qalib dövlətin silahlı qüvvələrinin baş komandanları tərəfindən həyata keçirilməli idi. Hərəsi öz işğal zonası hüduqlarında ali hakimiyyət olmaqla yanaşı, qalib dövlətlərin hərbi administrasiyası bütövlükdə Almaniyanın əhatə edən məsələlərlə əlaqədar birgə idarəçiliyi həyata keçirməli idilər. İşğal zonası hüduqlarında müttəfiqlərin silahlı qüvvələrinin komandanlığının hərəkətləri müvafiq hökumətlərin təlimatlarına, əsaslanmalı idi.

Beləliklə, göstərilən beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı, SSRİ, Fransa, Böyük Britaniya və ABŞ Hökumətlərinin, habelə onların Almaniya işğal zonalarının hərbi administrasiyalarının normativ və inzibati aktları Almaniya müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesinin hüquqi təməlini təşkil edirdi. Bu normativ aktlarda müharibədən sonrakı Almaniya yeni dövlət idarəetmə sistemi qurulanaq bütün zəruri ictimai münasibətlərin nizamlanması həyata keçirilirdi [6], [8], [22].

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Yaponiyanın kapitulyasiyası zərurəti 1945-ci il Potsdam Bəyannaməsi ilə təsdiq olunsa da, sonradan həmin kapitulyasiya aktı 2 sentyabr 1945-ci il tarixdə Yaponiyanın ali hərbi və siyasi hakimiyyəti təmsilçiləri tərəfindən imzalanırsa da, Almaniya olduğu kimi bununla bağlı silsilə beynəlxalq hüquqi sənəd qəbul edilmədi. Yəni hüquqi olaraq Yaponiyada İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesinin əsasını məhz kapitulyasiya aktı təşkil etmişdir. Onun əsasında 1945-ci il sentyabrın 6-da ABŞ prezidenti Harri Truman “Yaponiya üçün ABŞ-ın təslim olmasından sonrakı ilkin siyasəti” adlı sənədi təsdiqlədi. Həmin sənəd işğal və post-müharibə rekonstruksiyası üçün iki əsas məqsəd qoyurdu: Yaponiyanın müharibə potensialını aradan qaldırmaq və Yaponiyanı Birləşmiş Millətlər yönümlü demokratik dövlətə çevirmək. ABŞ hərbi administrasiyasının və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Yaponiya Hökumətinin 1945-1952-ci illərdə gördüyü tədbirlər kompleksi məhz bu normativ göstərişlərin icrasına yönəlmişdir [14, s. 49].

Yaponiyanın post-müharibə rekonstruksiyasının normativ əsaslarını üç əsas qrup hüquqi akt təşkil etmişdir:

- 1) beynəlxalq hüquqi aktlar;
- 2) işğal rejiminin statusu, məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən ABŞ ali hakimiyyət orqanlarının aktları;
- 3) yuxarıda göstərilən mənbələrə əsaslanmaqla qəbul edilmiş və Yaponiyanın milli

hüquqi sisteminin tərkib hissəsi olan hüquqi aktlar – konstitusiya, parlament və hökumət aktları [19].

Onlardan hər biri digərlərinin əsasında qəbul olunsaydı, vahid məqsəd və vəzifələrə tabe olsa da, hüquqi təbiəti, hüquqi tənzimləmə sistemindəki yerləri fərqli idi (bilavasitə beynəlxalq və ya milli hüquqi əhəmiyyət daşıyırdı).

XX əsrin ortalarından və ikinci yarısından başlayaraq müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesinin hüquqi əsasları qismində bir çox hallarda xüsusi beynəlxalq hüquqi akt formasında qəbul edilən, lakin məzmunu baxımından əsasən milli hüquqi səciyyə daşıyan aktlar xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Artıq yuxarıda qeyd edilən 1995-ci il Deyton Razılaşması və ya rəsmi adı ilə Bosniya və Herseqovində sülh haqqında ümumi çərçivə razılaşması bu qəbildən olan sənədlərdəndir. 1995-ci il dekabrın 14-də Parisdə Bosniya və Herseqovina Prezidenti Aliya İzzetbeqoviç, Serbiya Prezidenti Slobodan Miloşeviç və Xorvatiya Prezidenti Franyo Tucman tərəfindən imzalanmış, 1997-ci ildə qüvvəyə minmiş və Bosniyada vətəndaş müharibəsinin başa çatmasını rəsmi olaraq təsdiqləyən bu sənəddə eyni zamanda Bosniya və Herseqovinanın bu günə qədər davam edən konstitusiya quruluşunun əsası qoyuldu. Burada nizamlanan məsələlər aşağıdakı istiqamətləri əhatə edirdi [21].

İlk növbədə ölkənin ərazi quruluşu müəyyən edilirdi. Bosniya və Herseqovina dövlətinin, Sarayevo şəhərinin paytaxt olaraq qalması şərti ilə, iki hissədən - Bosniya və Herseqovina Federasiyası və Serb Respublikasından ibarət olması nəzərdə tutulurdu. Bosniya və Herseqovina Respublikasının sakini həm birləşmiş respublikanın, həm də iki qurumdan birinin vətəndaşı ola bilər. Ərazinin 49%-ni serblər, 51%-ni isə bosniyalılar və xorvatlar aldı. Buna baxmayaraq Bosniya və Herseqovina konfederasiya deyil, vahid federativ bir dövlət kimi elan edildi; onun heç bir

tərkib hissəsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada federasiyanın çıxış bilməzdi.

Deyton razılaşması çərçivəsində diqqət yetirilən ikinci vacib məsələ mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının statusu və səlahiyyətləri məsələsi idi. Siyasi-ərazi vahidlərinin statusu baxımından yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilməmiş olan Bosniya və Herseqovina, formalaşması zamanı ölkənin etnik-dini tərkibi nəzərə alınan mərkəzi hakimiyyət orqanlarına – qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, o cümlədən konstitusiya məhkəməsinə malikdir.

Dövlət başçısının funksiyaları hər millətdən bir nəfər olmaqla üç nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətinə verildi. Qanunvericilik hakimiyyəti Xalqlar Palatasından və Nümayəndələr Palatasından ibarət Parlament Skupşinasına məxsus olmalı idi. Deputatların üçdə biri Serb Respublikasından, üçdə ikisi Bosniya və Herseqovina Federasiyasından seçilməlidir. Eyni zamanda, parlament səlahiyyətlərinin icrası zamanı “xalqın vetosu” qaydasının tətbiq də mümkündür: üç xalqdan birindən seçilən deputatların əksəriyyəti bu və ya digər təklifin əleyhinə səs verərsə, digər iki xalqın mövqeyinə baxmayaraq, təklif rədd edilmiş sayılır. Ümumiyyətlə, mərkəzi orqanların səlahiyyətləri razılaşma əsasında həyata keçirilməli idi və çox məhdud idi. Real hakimiyyət Bosniya və Herseqovina Federasiyası və Bosniya Serb Respublikasının idarəetmə orqanlarına verildi.

Müqavilə xüsusi olaraq keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının ittiham etdiyi şəxslərə Bosniya və Herseqovina Respublikası ərazisində dövlət vəzifəsi tutmağı qadağan edirdi. Bununla da Bosniya müharibəsində dinc əhaliyə qarşı cinayətlərin törədilməsində əli olan şəxslər hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və onların post-müharibə rekonstruksiyası işinə müdaxiləsi imkanları aradan qaldırıldı.

Razılaşmada Bosniya və Herseqovinanın normal rekonstruksiyası prosesinin təmin

olunması, bağlanmış bütün sazişlərin və müqavilələrin lazımi səviyyədə icrası üzərində nəzarət məqsədilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara geniş səlahiyyətlər də verilir. Belə ki, ölkənin bütün idarəetmə sistemi Bosniya və Herseqovina üzrə Ali Nümayəndəliyin nəzarəti altında fəaliyyət göstərməli idi. Razılaşmaların və faktiki olaraq müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma işlərinin təminatı sistemi iki hissəyə ayrılmışdır. Hərbi-inzibati təminatı Bosniya və Herseqovina Respublikası ərazisinə 20 dekabr 1995-ci ildə 60 min əsgərdən ibarət tərkibdə yerləşdirilən NATO qoşunlarının kontingenti (IFOR) yerinə yetirməli idi. Onlar bölgədə BMT sülhməramlılarını əvəz etməli idilər. Mülki təminat isə Ali Nümayəndəliyin Aparatına həvalə edilmişdir. Bundan əlavə razılaşmanın tələblərinə uyğun olaraq 1996-cı ildə Bosniya və Herseqovində ilk azad seçkilərin təşkili Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına həvalə edilmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bosniya və Herseqovinanın müharibədən sonrakı bərpası və yenidən qurulması üçün beynəlxalq hüquqi və konstitusion-hüquqi əsas təkcə Bosniya və Herseqovində sülh haqqında ümumi çərçivə razılaşması ilə məhdudlaşmır. Məsələn buraya müvafiq çərçivə razılaşmasından başqa 1995-ci ildə qəbul edilmiş daha 12 beynəlxalq-hüquqi sənəd təşkil edir:

- 1) Sülh nizamlanmasının hərbi aspektləri haqqında razılaşma,
- 2) Bölgədə sabitləşmə haqqında razılaşma,
- 3) Qurumlar arasında təmas xətləri və bununla əlaqəli məsələlər haqqında razılaşma,
- 4) Seçkilər haqqında razılaşma,
- 5) Bosniya Herseqovinanın Konstitusiyası,
- 6) Arbitraj haqqında razılaşma,
- 7) İnsan haqları haqqında razılaşma,
- 8) Qaçqınlar və məcburi köçkünlər haqqında razılaşma,
- 9) Milli abidələrin mühafizəsi haqqında razılaşma,
- 10) Bosniya və Herseqovində publik korporasiyaların təsis olunması haqqında razılaşma,
- 11) Sülh nizamlanmasının mülki aspektləri haqqında razılaşma,
- 12) Xüsusi beynəlxalq polis qüvvələri haqqında razılaşma [21].

Göründüyü kimi bir çox məsələləri kompleks şəkildə nizamlamağa çalışan bütün bu beynəlxalq hüquqi sənədlər Bosniya müharibəsindən sonra sülh quruculuğunun, ölkənin yenidən qurulmasının təməl hüquqi bazasını təşkil etmişdir. Rəsmi olaraq beynəlxalq müqavilə hesab olunsada, Deyton Razılaşmalarının məzmunu və mahiyyəti konstitusion-hüquqi səciyyə daşıyırdı. Onun əsas məqsədi müharibə vəziyyətində olan üç xalq arasında qarşılıqlı etimadın bərpa olunmasından və bunun üçün zəruri milli hüquqi mexanizmlərin yaradılmasından ibarət idi. Razılaşmaların müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında hazırlanmış Bosniya və Herseqovina Respublikasının Konstitusiyasının mətni həmin razılaşmaların əlavəsi olaraq və eynilə onlar kimi Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və keçmiş Yuqoslaviya tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

Müharibədən sonrakı yenidənqurma və bərpa prosesinin müqaviləyə əsaslanmasının digər nümunəsi Səudiyyə Ərəbistanının Taif şəhərində aparılan danışıqlar nəticəsində Livanda vətəndaş müharibəsinin (1975-1990) başa çatmasını rəsmiləşdirən Taif sazişləri olmuşdur. Rəsmi adı ilə “Milli Barışıq Müqaviləsi” kimi tanınan 22 oktyabr 1989-cu ildə imzalanmış və Livan Parlamenti tərəfindən 5 noyabr 1989-cu il tarixdə təsdiq edilmiş Taif Razılaşmasının məqsədi “Livanda vətəndaş müharibəsini bitirmək və siyasi normallığa qayıtmaq üçün çərçivənin” təmin edilməsindən ibarətdir [12].

Sazişin özü ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən o, Livanda 15 illik vətəndaş müha-

ribəsinə son qoymaq və o vaxtlar işğal altında olan İsrailin dəstəklədiyi Cənubi Livanın xristian separatçı ordusunun nəzarətində olan Livanın cənubunda mərkəzi Livan hökumətinin hakimiyyətini bərpa etmək idi. Yəni burada ilk növbədə müharibədən sonrakı konstitusiyaya quruculuğu ön plana çıxır [10].

Digər tərəfdən Razılaşmada Suriya hərbi qüvvələrinin Livandan çıxarılması üçün vaxt cədvəli də müəyyən edilmişdir. Yəni burada Livandakı müharibənin fəsadlarının aradan qaldırılmasına dair müəyyən beynəlxalq hüquqi öhdəliklər də yer almışdır.

Müqavilə müharibədə tərəf kimi çıxış etmiş Livanın müxtəlif məzhəbləri arasında “qarşılıqlı birgəyaşayış” və onların “uyğun siyasi təmsilçiliyi” prinsipini vətəndaş müharibəsindən sonra parlament seçkiləri ilə bağlı qəbul edilməli olan qanunların əsas məqsədi olaraq müəyyən etdi. O, həmçinin Livanda ötən əsrin 40-cı illərində konstitusiyanın əsasını təşkil etmiş Milli Pakt siyasi sistemini yenidən quraraq, parlament, prezident və baş nazir arasında səlahiyyət bölgüsünü müəyyən etmiş oldu. Belə ki, əgər Razılaşmadan əvvəl sünni müsəlman baş nazir vəzifəyə xristian-maroni prezident tərəfindən təyin edilirdi və onun qarşısında cavabdeh idisə, Taif Razılaşmasından sonra baş nazir, ənənəvi parlament sistemində olduğu kimi, qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Bununla da Razılaşma sünni baş nazirin səlahiyyətlərini xristian prezidentin səlahiyyətlərinə nisbətən genişləndirdi. Razılaşmadan əvvəl əhəmiyyətli icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olan prezident, əksər parlament respublikalarında olduğu kimi, real və əhəmiyyətli səlahiyyətləri olmayan bir fiqura çevrildi. Nazirlər Kabinetinin tərkibi isə xristianlar və müsəlmanlar arasında bərabər bölünməlidir. Razılaşma həmçinin Livan parlamentinin spikerinin səlahiyyət müddətini də bir ildən dörd ilə qədər uzatmış oldu. Livan parlamentinin – Deputatlar Palatasının sayı xristianlar və müsəlmanlar arasında bərabər bölünmüş 128 üzvə qədər

artırıldı ki, bu da müsəlmanların əksəriyyətini təmin etdi [12].

Razılaşma həmçinin ölkə ərazisindəki bütün milli və dini silahlı birləşmələrin tərkiləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Yeganə istisna kimi “Hizbullah” partiyasına cənubda İsrailə qarşı döyüşən milis deyil, “müqavimət qüvvəsi” kimi silahlı birləşmələri saxlamağa icazə verildi [12].

Taif Razılaşması dini məzhəbə görə siyasi bölgünün aradan qaldırılmasını milli prioritet kimi müəyyən etsə də, bunun üçün heç bir zaman çərçivəsi nəzərdə tutmayıb. Qeyd etmək lazımdır ki, sırf beynəlxalq hüquqi sənəd olan Deyton razılaşmalarından fərqli olaraq, Taif sazişi xarici ölkənin ərazisində bağlansa da, onun tərəfləri ölkənin siyasi sisteminin əsas subyektləri olmuşdur. Yəni Livanın müharibədən sonrakı sülh quruculuğuna təkan vermiş bu hüquqi sənəd konstitusiyaya müqaviləsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda müasir dövrdə müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesləri qalib tərəfin səlahiyyətli orqanları tərəfindən xüsusi hüquqi akt qəbul edilməsi ilə, yaxud ümumiyyətlə heç bir akt qəbul edilmədən də başlanıla bilər. Məsələn, İraqda 2004-2014-cü illər ərzində həyata keçirilən yenidənqurma və bərpa prosesi buna nümunə ola bilər.

Bir siyasi-hüquqi anlayış olaraq XIX əsrin ortalarından başlayaraq formalaşmış və İkinci Dünya Müharibəsi dövründə özünün qəti olaraq oturma mərhələsinə qədəm qoyan post-münaqişə dövrünün rekonstruksiyası fəaliyyəti zəruri hüquqi forma olmadan səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu ilk növbədə həmin prosesin bir-biri ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarət olmasından, ictimai həyatın həssas məqamlarına toxunmasından, zəruri olaraq ölkənin ali, yerli hakimiyyət orqanlarının, ədliyyə, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətini əhatə etməsindən, qabaqcadan müəyyən edilmiş proqram sənədləri əsasında həyata keçirilməsindən, müxtəlif sə-

viyyələrdə zəruri hüquqyaratma, hüquqtəbqi-
etmə proseslərinin təşkilini tələb etməsindən
irəli gəlir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə həyata keçirilmiş
rekonstruksiya fəaliyyətinin təhlili belə qə-
naətə gəlməyə əsas verir ki, həmin fəaliyyətin
hüquqi bazası müxtəlif hüquqi sistemlərə və
qəbul edilmə səviyyəsinə malik olan hüquqi
aktlara əsaslanma bilər (beynəlxalq və milli
hüquqi aktlar). Bu zaman müəyyən edilmiş
əsas tendensiyalardan biri post-münaqişə re-
konstruksiya prosesinin legitimliyinin müqavilə
əsasına dayanmasıdır. Həmin aktların
ümumi səciyyəvi cəhətləri sırasında onların
legitimliyinin münaqişə edən tərəflərin döyüş
əməliyyatlarını olduğu vəziyyətdə dayandır-
maq, yaxud məğlub edilmiş tərəfin silahlı

müqaviməti dayandıraraq tam təslim olmaq
iradəsinə əsaslanmaları göstərilməlidir.

Əvvəllər post-müharibə bərpa prosesinin
xarici (beynəlxalq) iştirakçısının hüquq və
vəzifələrini, beynəlxalq öhdəliklərini rəsmi-
ləşdirən beynəlxalq müqavilələr hazırda əlavə
olaraq rekonstruksiya olunan ərazilər üçün
konstitution-hüquqi əhəmiyyət də kəsb etməyə
başlamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri
müasir dövrdə beynəlxalq insan hüquqları
institutunun təsiri və həmin institutların bey-
nəlxalq müqavilə və konvensiyalar vasitəsilə
post-müharibə bərpası prosesinin humanist-
ləşdirilməsinə cəhd göstərilməsindən ibarətdir.
Qeyd olunan tendensiyanı müvafiq sahədə
mütərəqqi hal hesab etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. ABŞ demokratiyası haqqında əsas mətnlər (tərtibçi Melvin İ. Urofski), Bakı, FAR CENTRE, 2005, 486 səh.
2. Atlantic Charter, August 14, 1941 / <https://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp>
3. Bevans, Charles Irving, Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776-1949: Volume 1, Multilateral, 1931-1945. Washington^ Department of State. 1968, p.
4. Bradley Mark L., Bluecoats and Tar Heels: Soldiers and Civilians in Reconstruction North Carolina, Kentucky: University Press of Kentucky, 2009 370 pp.
5. Crimean Conference <https://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>
6. Erlichman, Camilo, and Knowles, Christopher (eds.). Transforming Occupation in the Western Zones of Germany: Politics, Everyday Life and Social Interactions, 1945-55 Bloomsbury, 2018
7. Franklin, John Hope, Reconstruction after the Civil War, Chicago, The University of Chicago Press, 2012, 304 p.
8. Knowles, Christopher, Winning the Peace: The British in Occupied Germany, 1945-1948, Bloomsbury Academic, 2017, 288 p.
9. Mayle, Paul D. Eureka Summit: Agreement in Principle & the Big Three at Tehran, 1943, U of Delaware Press, 1987, 210 p.
10. Salamey Imad, Failing consociationalism in Lebanon and integrative options https://www3.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol14_2/SALAMEY%20-%2014n2%20IJPS.pdf?gmuw-rd=sm&gmuw-rdm=ht
11. Shutz Carl, Report on the Condition of the South (1865) / <https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/carl-schurz-report-on-the-condition-of-the-south-december-181865>

12. The Taif Agreement / https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf
13. Treaty of peace with Japan / <https://treaties.un.org/doc/publication/unt/volume%20136/volume-136-i-1832-english.pdf>
14. Takemae, Eiji, Inside GHQ: The Allied Occupation of Japan and its Legacy. Translated by Ricketts, Robert; Swann, Sebastian. New York: Continuum, 2002, 751 p.
15. Vertrag vom 12. September 1990 über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland "2+4 - Vertrag" / <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/243466/2851e102b97772a5772e9fdb8a978663/vertragstextoriginal-data.pdf>.
16. Weber Jurgen (Central European University Press, 2004). Germany, 1945–1990
17. Гуминенко М.В. Что такое "Реконструкция Юга" (1865-1871) <http://dugward.ru/history/Hist36.html>
18. Декларация о поражении Германии и взятии на себя верховной власти в отношении Германии
Правительствами СССР, Соединенного Королевства и США и Временным Правительством Французской Республики / http://militera.lib.ru/h/lavrenev_popov2/31.html.
19. Еремин В.Н. История правовой системы Японии. – Москва: РОССПЭН. – 2010. – 293 с.
20. Инструменты обеспечения господства права в постконфликтных государствах. Проверка: основа для практической деятельности / Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк; Женева. – 2006. – 25 с.
21. Организация Объединенных Наций. Конвенции и соглашения. 1995 год https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv_yugoslavia.shtml
22. Советская военная администрация в Германии, 1945-1949. Справочник / отв. ред.: Я. Фойтцик, А. В. Доронин, Т. В. Царевская-Дякина; при участии: Х. Кюнцель, Д. Н. Нохотович. – Москва: РОССПЭН. – 2009.

Açar sözlər: münaqişədən sonrakı dövr; rekonstruksiya, reinteqrasiya, rekonstruksiyanın normativ əsasları, sülh razılaşması, Dayton razılaşmaları, Taif Razılaşması

Emin Guliyev

*The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
Department of Law
Acting Assistant Professor, Ph.D. in Law*

**SOME ASPECTS OF THE GLOBAL EXPERIENCE IN THE FORMATION
OF THE NORMATIVE LEGAL FRAMEWORK
FOR POST-CONFLICT RESTORATION AND RECONSTRUCTION ACTIVITIES**

ABSTRACT

The purpose of this article is to determine what constitutes a set of normative and legal bases that determine the content of society's material and moral life after the end of wars, the elimination of the conflict's consequences, the restoration and reconstruction of the territories freed from occupation, and the analysis of reconstruction models, which can be considered a classic example of post-war reconstruction in the modern world.

The research has been done extensively using cognitive methods defined within the framework of the social sciences and humanities. In particular, logical, historical, comparative-legal, concrete-sociological, systemic-structural, and systemic-functional methods were used here. Based on the application of these methods, different issues related to the research topic were analyzed integratively; specific associated trends were identified, and generalizations were made.

As a result of our research, the content of the concrete normative legal framework of the reconstruction and reintegration processes as a necessary stage after the end of the wars and armed conflicts that have taken place in the world until now has been determined, and the role played by different levels of legal acts, primarily international treaties and agreements, in the process of post-war reconstruction has been shown through concrete examples. The main result of the research is that the borders between international-legal and constitutional-legal means for the legal regulation of post-conflict reconstruction are gradually removed. It is primarily manifested in the content of such a regulation.

Keywords: *post-conflict period, reconstruction, reintegration, normative framework for reconstruction, peace agreement, Dayton Agreement, Taif Agreement*

Эмин Гулиев

*И.о. доцента кафедры «Права» Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по праву*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИРОВОГО ОПЫТА ФОРМИРОВАНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ ПОСТКОНФЛИКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ВОССТАНОВЛЕНИЮ И РЕКОНСТРУКЦИИ

РЕЗЮМЕ

Целью настоящей статьи является определение того, что представляет собой комплекс нормативно-правовых мер, регулирующих содержание мероприятий по восстановлению и реконструкции постконфликтных территорий, анализ основных моделей правового регулирования послевоенной реконструкции, которые можно считать классическим примером послевоенного восстановления в современном мире. В ходе исследования широко использовались познавательные методы, определенные в рамках общественных и гуманитарных наук. В частности, здесь использовались логический, исторический, сравнительно-правовой, конкретно-социологический, системно-структурный и системно-функциональный методы, на основе применения которых вопросы, относящиеся к теме исследования, были проанализированы во взаимодействии, выявлены определенные тенденции, связанные с ними, сделаны обобщения.

В результате проведенного исследования было проанализировано конкретное содержание нормативной базы процессов послевоенного восстановления и реинтеграции - необходимого этапа после окончания войн и вооруженных конфликтов, а также описаны попытки юридического разрешения некоторых возникших проблем в этой сфере. Главным результатом является указание на постепенное стирание граней между международно-правовыми и конституционно-правовыми инструментами правового регулирования постконфликтной реконструкции. Это находит своё выражение, прежде всего, в содержании такого рода регулирования.

Ключевые слова: *постконфликтный период, реконструкция, реинтеграция, нормативные основы реконструкции, мирное соглашение, Дейтонские соглашения, Таифское соглашение*